

Ὁ Καθηγητὴς Δημήτρης Λαμπρέλλης (Ἀναπληρωτὴς Καθηγητὴς, Πάντειο Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν), στὴ μελέτη τοῦ *Ὁ Nietzsche στὴν Ἑλλάδα. Ἐνα ὄνομα γιὰ ὅλα καὶ γιὰ τίποτα*, καταγράφει τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους ὁ Nietzsche εἰσάγεται στὶς ἀρχές τοῦ αἰῶνα στὴν Ἑλλάδα, μέσα ἀπὸ τὰ περιοδικὰ *Τέχνη* καὶ *Διόνυσος*, ὡς ἐκφραστὴς τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἐνὸς Ἑλληνισμοῦ ποὺ οἱ Ἕλληνες τῆς ἐποχῆς δὲν γνωρίζουν καὶ τοῦ ὁποίου οὐσιαστικά βιώνουν τὴν παρακμὴ. Ὁ συγγραφέας δείχνει πῶς ὁ Nietzsche ἐμπλέκεται ὡς ἰδεολογικὸς σύμμαχος ἐνὸς ἐθνικισμοῦ ποὺ συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἀποδοχὴ τῶν ἀξιῶν τοῦ Ἑλληνισμοῦ ὡς ἀντίποδα τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀλλὰ καὶ ὡς ἰδεολογικὸς ἀντίπαλος ἐνὸς ἐθνικισμοῦ ποὺ συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἀποδοχὴ τοῦ Ἑλληνοχριστιανισμοῦ. Μιὰ τρίτη παραλλαγὴ τῆς τύχης τοῦ φιλοσόφου, τὸν συνδέει μὲ ἕναν ρηχὸ «ἐστετισμό», ποὺ στηρίχτηκε στὴν παρουσίαση τοῦ Nietzsche ὡς φιλοσόφου ποὺ ἐξαίρει τὴν ποίηση καὶ τὴν τέχνη καὶ περιφρονεῖ τὸν ὀρθὸ λόγο καὶ τὴν ἐπιστῆμη. Μὲ τὴν ἐπὶ κλήση τοῦ ὀνόματος τοῦ Nietzsche γιὰ νὰ προβληθοῦν ἢ νὰ ἀπωθηθοῦν οἱ διαφορετικὲς καὶ ἀντιφατικὲς αὐτὲς θέσεις — ποὺ κάνει τὸ ὄνομα τοῦ φιλοσόφου νὰ εἶναι γιὰ «ὅλα» — ἐπέρχεται καὶ τὸ «τίποτα», ποὺ συνοδεύει τὴν ἄγνοια καὶ τὴν παρερμηνεῖα τοῦ στοχασμοῦ του.

Στυλιανὸς ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΣ

E. MOUTSOPOULOS, *La conscience de l'espace*, Aix-en-Provence, Orphys, Institutions Philosophiques Réunies, 1997, σελ. 210.

Ἡ πρώτη ἐκδοσὴ τοῦ βιβλίου αὐτοῦ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ Εὐαγγέλου Μουτσοπούλου, ἀντεπιστέλλοντος μέλους τοῦ Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου, ἐγίνε τὸ 1967, ἀπὸ τὸν Ἐκδοτικὸ Οἶκο Orphys στὸ Aix-en-Provence καὶ σημείωσε μεγάλη ἐπιτυχία. Τὸ ἔργο, ἐπὶ καιρο καὶ ἀναλλοίωτο μετὰ ἀπὸ τριάντα χρόνια, στὴν δευτέρη αὐτὴ ἐκδόσή του, εἶναι γραμμένο σὲ ὡραία γαλλικὴ, φιλοσοφικὴ καὶ λογοτεχνικὴ γλῶσσα. Περιέχει πλούσια βιβλιογραφία, σαράντα σελίδων καὶ πίνακα ποιητικῶν κειμένων δύο σελίδων. Στὸν πρόλογο, ὀρίζεται ἡ σχέση περιβάλλοντος χώρου καὶ παρατηρητοῦ καὶ σημειώνεται πῶς ὑπάρχει μιὰ διαλεκτικὴ στὴ φύση τοῦ δεσμοῦ τους καὶ διατυπώνεται ἡ ἀντίληψη πῶς ἡ διάρκεια εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς συνείδησης, ἐνῶ ὁ χώρος εἶναι ἀντικείμενο τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος. Στὴ συνείδηση εἰσβάλλει ἕνας πυρήνας τοῦ παρατηρούμενου χώρου.

Τὸ πρῶτο κεφάλαιο ἀναφέρεται στὴν ἱστορία τῆς ἐννοίας τοῦ χώρου. Τὸ δεῦτερο στὴν ἐπαφὴ τῆς συνείδησης πρὸς τὸν χῶρο. Τὸ τρίτο στὶς χωρικὲς κατηγορίες. Τὸ τέταρτο, στὴν ὁργάνωση τοῦ χώρου (αἰσθητικὴ καὶ πρακτικὴ). Τὸ πέμπτο, στὴ δυναμικὴ τοῦ χώρου σὲ σχέση πρὸς τὸ πεπρωμένο. Ἔπονται τὰ συμπεράσματα. Ὁ Ὅμηρος θεωρεῖ τὸν κόσμον χῶρο περιορισμένον ἀπὸ ἕναν ὠκεανό· ὁ Ἡσίοδος τὸν συνδέει πρὸς τὸ «χάος». Ὁ Ἀναξίμανδρος εἰσάγει τὴν ἐννοία τοῦ ἀπείρου στὴν ἀντίληψη περὶ κοσμοχώρου. Ὁ Πλάτων θεωρεῖ τὸ σύμπαν κλειστὸ στὸ ἐσωτερικὸ ἐνὸς χώρου, δίχως ὅρια, ἀλλὰ ὑποκείμενο σ' ἀρμονικοὺς νόμους καὶ ἀντιτιθέμενο πρὸς ἕνα δυναμικὸ κενό. Περαιτέρω ὁ συγγραφέας ἀναφέρεται στὸν γεωμετρικὸ χῶρο τοῦ Γαλιλαίου καὶ τοῦ Νεύτωνος, στὸν συνεχῆ χῶρο τοῦ Καρτέσιου καὶ στὸν ἀπειρο χῶρο τοῦ Leibniz, ἀλλὰ καὶ στὴν θεωρία τοῦ H. Poincaré, ὅπου ὁ τρισδιάστατος χῶρος ἐξηγεῖται μέσῳ τῶν αἰσθημάτων ἀφῆς τοῦ παρατηρητῆ καὶ εἶναι ὁμογενὴς καὶ ισότροπος, καὶ στὴν παγγεωμετρία τοῦ G. Bachelard, τῆς ὁποίας οἱ γεωμετρίες τοῦ Εὐκλείδη καὶ τοῦ Riemann εἶναι εἰδικὲς περιπτώσεις, δίχως νὰ παραβλέπονται οἱ σύγχρονες θεωρίες ὅπου ὁ χρόνος εἶναι μιὰ χωρικὴ διάσταση ποὺ ἐνώνει τὴν ἐννοία τοῦ χώρου μὲ τὴ μάζα καὶ τὴν κίνηση. Ἡ κριτικὴ τῶν θεωριῶν αὐτῶν ὁδηγεῖ σὲ μιὰν ἀντίληψη ὄντολογικῆς δυναμικότητος τοῦ χώρου. Ἐτσι, συνδεδεμένος πρὸς τὴν συνείδηση, ὁ χώρος καθίσταται «ἀνθρωπικός». Προϋπῆρχε τῆς συνείδησης, ἀλλὰ, ὅπως καὶ ὁ χρόνος, ἐνεργοποιεῖται ἀπὸ αὐτήν.

Στό δεύτερο κεφάλαιο, γίνεται λόγος για την σχέση της συνείδησης του παρατηρητή προς τον περιβάλλοντα χώρο, για τη χαρακτηριστική εσωτερική χωρική ιδιότητα των σωμάτων και για τη θέση των αντικειμένων στον χώρο. Η συνείδηση προέκταση προς το περιβάλλον της. Η αντίληψη του χώρου είναι αδιαχώριστη από την ιδέα της ύπαρξης, και ο συγγραφέας καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η ιδέα του χώρου εξαρτάται από τη δραστηριότητα του παρατηρητή και από τον συνειδησιακό του όριζοντα. Στο τρίτο κεφάλαιο αναπτύσσονται οι κατηγορίες του χώρου. Κατά τον Bergson, υπάρχει μια αρχική «χωρικότητα» της νοήσεως, που η παρουσία της χωρικής πραγματικότητας στη συνείδηση, επιτρέπει μία διαλεκτική μεταξύ του εξωτερικού κόσμου και των εσωτερικών δομών του Έγώ. Πρέπει συνεπώς να ορισθεί ή λογική και ή οντολογική προέκταση του χώρου, αλλά και οι επιδράσεις του στην νόηση, που αναλύονται σύμφωνα προς σχετικές κατηγορίες της συνείδησης. Υπάρχει λοιπόν δράση του χώρου επάνω στη συνείδηση ή αντίστροφα της συνείδησης επάνω στον χώρο; Οι χωρικές κατηγορίες διακρίνονται σε καθολικές (όριστικές - άοριστες) και σε σχετικές (όμοχωρία, έτεροχωρία, προτερότης, ύστερότης), αλλά και σε κατηγορίες διεύθυνσης (στατικές, στατικοδυναμικές, παρουσίας, αντίστασης, έγγυς), πρόθεσης (στατικο-σχέσεις, ανυσματικές, κινητικότητα), προθετικές και χωροκαιρικές (όχι - ακόμη - εδώ, πουθενά - πιά).

Έδώ εισάγεται η έννοια της καιρικοποίησης του χώρου, την όποιαν ο συγγραφέας έχει αναλύσει και σε πολλά άλλα φιλοσοφικά του συγγράμματα (*Φιλοσοφία της καιρικότητας*, Αθήναι, Καρδαμίτσα, 1984· *Kairos. La mise et l'enjeu*, Paris, 1991). Ο ίδιος παρέχει τον όρισμό του όρου «καιρικός», ο οποίος χαρακτηρίζει έντονες στιγμές, για να συμπεράνει ότι οι χωρικές κατηγορίες δημιουργούνται από την ψυχοβιολογική δραστηριότητα του παρατηρητή, και ότι ο αφηρημένος χώρος και χρόνος δεν δύναται να θεωρηθούν παρά ως δυναμικές ιδιότητες που περιμένουν να πραγματοποιηθούν. Οι χωροκαιρικές κατηγορίες δείχνουν τη σπουδαιότητα της προθετικότητας στη συνείδηση του παρατηρητή: διακρίνουν τον χώρο σε χώρο που έχει ήδη διανυθεί και σε χώρο που θα πρόκειται να διανυθεί. Η νόηση δραστηριοποιεί τον χώρο ο οποίος και έχει αφ' εαυτού μία εσωτερική δυναμική. Στο επόμενο κεφάλαιο ο συγγραφέας κάνει λόγο περί της οργάνωσης του χώρου (αισθητικής και πρακτικής). Έδώ ο αντικειμενικός χώρος στερείται ορίων, ο αισθητικός χώρος διατελεί εσωτερικώς καθορισμένος, τα όρια του, όπως έτσι καθορίζονται από τον άνθρωπο, του οποίου η αισθητική ζωή είναι το κέντρο μοναδικής και σταθερής αναφοράς. Η αισθητική και η πρακτική μορφή του χώρου οδηγούν από τον άνευ ορίων χώρο, στον καθοριζόμενο ανθρώπινο χώρο, και διευκολύνουν την άμεση συνείδηση του πιθανού χώρου.

Στό πέμπτο κεφάλαιο που φέρει τον τίτλο «Δυναμική και πεπρωμένο» ο συγγραφέας αναφέρεται στην άνοικτη χωρική συνείδηση. Συμπιεσμένος συνειδησιακά από τον χώρο, ο άνθρωπος ελευθερώνεται μεταβάλλοντας τα όρια του περιβάλλοντός του, διευρύνοντας δηλαδή το πεδίο δράσεώς του. Αυτή η τελεολογία της «κατάκτησης του χώρου» υπογραμμίζει την βούληση του ανθρώπου να κατακτήσει το σύμπαν. Ο συγγραφέας προσφεύγει στην ποίηση του Baudelaire και του Claudel, του Goethe και του Th. Gautier, του Καβάφη και του Byron. Χαρακτηριστικός είναι ο στίχος του Claudel: «Είμαι ελεύθερος γιατί εγώ τουλάχιστον είμαι απ' έξω». Έμπεδώνεται έτσι η διαλεκτική χώρου και συνείδησης. Στα συμπεράσματα παρέχεται ένα τελικό σχήμα της διαλεκτικής του χώρου: υπάρχει διαδικασία εξουδετέρωσης είτε του χώρου είτε της ύπαρξεως. Τονίζεται ότι ο χώρος δεν μπορεί να θεωρηθεί ως στατικό σύνολο αναλλοίωτο αλλά, σε συνάρτηση προς τις σχετικές δυναμικές και τη χωρική πραγματικότητα της ύπαρξης. Η επικαιροποίηση είναι το γνωσιολογικό μέσο χάρη στο οποίο η συνειδητοποιημένη ύπαρξη εντάσσεται στον χώρο.

Το όλο έργο αποκτά μεγάλο ενδιαφέρον σε σχέση προς τις σύγχρονες κοσμολογικές θεωρίες. Υπάρχουν ακριβείς νόμοι στο σύμπαν; Επικρατεί σ' αυτό ο νόμος της άβειαιότητας δεδομένου ότι ο παρατηρητής δεν είναι δυνατόν να προκαλεί απόλυτες μετρήσεις. Πρόκειται για θέματα φυσικής και αστροφυσικής που απασχολούν τη σύγχρονη επιστήμη.

μιάν επιστήμη που χαρακτηρίζεται από τις ανακαλύψεις του κοσμοχώρου με τη βοήθεια της διαστημικής τεχνολογίας και της πληροφορικής, οι οποίες οδήγησαν προσφάτως σε πλήθος ανακαλύψεων. Η ανάλυση της σχέσης συνείδησης και κοσμοχώρου από τον Εὐάγγελο Μουτσόπουλο, συνιστά ένα φιλοσοφικό έργο που άνοιξε νέους ορίζοντες, όχι μόνο στη φιλοσοφία, αλλά και στις σύγχρονες διαστημικές επιστήμες.

Β. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

Δημητρίου Ν. ΚΟΥΤΡΑ (έκδ.), *Η αριστοτελική ήθικη και οι επιδράσεις της*, Αθήνα, Έταιρεία Αριστοτελικών Μελετών «Τὸ Λύκειον», 1996, σελ. 356.

Η ήθικη φιλοσοφία του Αριστοτέλη είναι και στην εποχή μας προσφιλές πεδίο έρευναικῶν αναζητήσεων. Δείγματα γόνιμης ένασχόλησης με τὰ ήθικα συγγράμματα του φιλοσόφου καταγράφονται πολλά και σημαντικοί είναι οι καρποί της έρευνας, καίτοι πολλά καιρία προβλήματα δέν θεωρούνται επιλυμένα· τὰ έρωτήματα για τή σχέση τῶν ήθικῶν πραγματειῶν, λ.χ., αλλά και για προβλήματα γνησιότητας δύσκολα μπορούν νά λάβουν τελεσίδικη απάντηση. Κυρίως για τὰ *Ηθικά μεγάλα* αρκετά έρωτήματα περιμένουν ακόμη απάντηση. Οί R. R. Walzer και J. M. Mingay μᾶς έφοδίασαν με μιᾶ καινούργια έκδοση τῶν *Ηθικῶν Εὐδημίων* (στή σειρά τῆς SCBO, Oxford, 1991), που φιλοδοξεῖ νά αποτελέσει σταθερή βάση για τή μελέτη του έργου. Τὰ *Ηθικά Νικομάχεια* παραμένουν βεβαίως επίκεντρο και τὸ ἀσφαλέστερο σημεῖο ἀναφορᾶς για τήν ἀποτίμηση τῆς ήθικῆς φιλοσοφίας του Αριστοτέλη, και λόγω τῆς έκτασης και πληρότητάς τους (συγκρινόμενα με τὰ ἄλλα δύο έργα) και λόγω τῆς βεβαιότητας, ἀπό πολλές ἀπόψεις, που έχουμε γι' αὐτά. Οί σύγχρονοι μελετητές τῶν ήθικῶν έργων του φιλοσόφου ὀφείλουν ἀσφαλῶς τὰ μέγιστα στον ὀξυδερκή σχολιασμό τους (και μετάφρασή τους) ἀπό τὸν F. Dirlmeier (στή σειρά Aristoteles. Werke in deutscher Übersetzung, Darmstadt, 1956-1962 [και ἀνατυπώσεις]), ἂν μπορούμε νά ἀναφέρουμε μιᾶν ἀπό τις κορυφαίες περιπτώσεις σύμπτωσης φιλοσοφικῆς ἐμβάθυνσης και φιλολογικῆς ὀξυδέρκειας σέ σχολιασμό συγγραμμάτων του Αριστοτέλη τῇ νεότερη εποχή.

Η σύγχρονη ἑλληνική συμβολή στή διερεύνηση τῆς ήθικῆς φιλοσοφίας του Αριστοτέλη δέν είναι εὐκαταφρόνητη και ἀποδεικνύεται ἀπό τήν πλειάδα τῶν μελετῶν που συντάχθηκαν και συντάσσονται ἀπό ἑλληνες επιστήμονες για ζητήματα τῆς αριστοτελικῆς ήθικῆς φιλοσοφίας. Σ' αὐτές ἔρχονται ἀναμφίβολα νά προστεθοῦν και ὅσες περιέχονται στον παρόντα τόμο, ἀνακοινώσεις ὅλες στο Α' Διεθνές Συνέδριο Αριστοτελικῆς Φιλοσοφίας με θέμα «Η Αριστοτελική ήθικη και οι επιδράσεις της», που διοργανώθηκε ἀπό τήν Έταιρεία Αριστοτελικῶν Μελετῶν «Τὸ Λύκειον» (ιδρύθηκε τὸ 1994 με σκοπὸ τήν καλλιέργεια και προώθηση τῆς φιλοσοφίας του Αριστοτέλη) και τὸν Τομέα Φιλοσοφίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς του Πανεπιστημίου Αθηνῶν και πραγματοποιήθηκε στήν Αθήνα ἀπό 24 ἕως 26 Μαΐου 1995. Τὸ βιβλίο ξεκινᾶ με πρόλογο του Καθηγητῆ Δ. Ν. Κούτρα, χαιρετισμὸ του Πρύτανη του Πανεπιστημίου Αθηνῶν Π. Γέμτου και χαιρετισμὸ του Ακαδημαϊκοῦ Εὐ. Μουτσόπουλου. Ἀκολουθοῦν οί ἀνακοινώσεις τῶν εισηγητῶν, ἑλλήνων και ξένων ἐπιστημόνων, εἰκοσιοκτὼ στο σύνολο, οί ὁποῖες καλύπτουν εὐρεία θεματική με ἐπίκεντρο πάντοτε τήν αριστοτελική ήθικη φιλοσοφία. Οί εισηγήσεις ἀναλαμβάνουν (i) ἀνάλυση καιρίων ἐννοιῶν τῆς ήθικῆς φιλοσοφίας του Αριστοτέλη —με ἀναφορά κυρίως στὰ ήθικα συγγράμματα ἢ και σέ ἄλλα έργα, περισσότερο στὰ *Πολιτικά*— και συζήτηση ἐρημνευτικῶν προβλημάτων που ἐγείρουν χωρία τῶν ήθικῶν έργων, (ii) διερεύνηση τῆς ἐπίδρασης τῆς αριστοτελικῆς ήθικῆς στον μετέπειτα φιλοσοφικὸ στοχασμὸ, ἰδιαίτερα στήν χριστιανική διανόηση, και (iii) παρουσίαση, συγκριτικά, στοιχείων τῆς ήθικῆς φιλοσοφίας του Αριστοτέλη και μεταγενέστερων στοχαστῶν. Με βάση τήν θεματοποίηση αὐτή θά ἐπι-